

СУФІКС -А(ВА) В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XI-XIII СТОЛІТЬ

П. І. Білоусенко, д-р філол. наук, професор;

С. В. Сабліна, канд. філол. наук, доцент,

Запорізький національний університет,

вул. Жуковського, 66, м. Запоріжжя, 69600, Україна

E-mail: pbilousenko@gmail.com; sablina_sv@meta.ua

У статті з'ясовуються питання історії, структурно-семантичних і словотвірних особливостей похідних іменників з суфіксом -а(ва). Встановлено, що в праслов'янській мові в низці віддієслівних і відіменникових дериватів прозирає тенденція формування функцій форманта -(а)ва: продукування збірних іменників та абстрактних віддієслівних назв. На матеріалі мовних фактів із пам'яток XI-XIII століть в основному доведено, що підтримується здатність суфікса -(а)ва творити іменники від дієслівних та іменних основ, але піку продуктивності в давній руськоукраїнській мові цей формант ще не досяг. Зберігається тенденція до закріплення ідентифікувальної функції цього суфікса – творення збірних іменників.

Ключові слова: суфікс -а(ва), семантико-словотвірний тип, девербатив, десубстантив, праслов'янська мова

Суфікс -(а)ва має давню історію, його виводять з індоєвропейського -цо- [6, с. 460]; -а- первісно належало до кореня дієслів III і IV класу [6, с. 519]. В індоєвропейській прамові існували іменні основи з тематичним -й, які в праслов'янській зазнали суттєвих перетворень. Слова чоловічого роду продовжували зберігати давню структуру основи, слова жіночого роду були перетворені в основи на -ā. Саме так, наприклад, трапилося з основою *korŷ-* (*křŷ-*), яка в жіночому роді здобула тематичну голосну -ā: *korŷā* > *korŷā*. [1, с. 242]. Основи з тематичним -ā також могли походити від основ на ŷ: *bry-brŷv-* (сучасне *брова*).

Первинна функція суфікса, на думку В. Вондрака, – творення прикметників, субстантивованих прикметників почали жити самостійним життям і в співвідношенні з твірними основами на терені праслов'янської й давньої руськоукраїнської мови – *a(v)a* сприймається вже як іменниковий суфікс. Шляхи формування й поширення цього суфікса в праслов'янській мові досить різні [див. докладніше 2, с. 18]. О. Трубачов, досліджуючи гідроніми на -ва (-ава, -ива) Верхнього Подніпров'я, заявив, що про суфіксальну природу найменувань на -ва в кожному окремому випадку можуть бути різні думки [5, с. 212].

Утворення з елементом -v-, на думку деяких дослідників, не відігравали в праслов'янській мові значної ролі. Суфікс -vo виступав у формах іменників усіх трьох родів (часто з попереднім голосним основи -i-, -a-, -o-) й творив назви знаряддя дії (*sěčivo*, *tětiva*) результату дії (*kladivo*, *predivo*) або самої дії з інтенсивним забарвленням (*kričava*) [4, с. 121].

У праслов'янській мові фіналі на -(а)ва не завжди можна кваліфікувати як суфікси через розтягнутість у часі їх формування й, відповідно, складність виявлення структурно-семантичного зв'язку між твірними та похідними, проте в низці віддієслівних, відіменникових та відприкметникових дериватів простежується тенденція до формування функцій форманта: продукування збірних та абстрактних назв, найменувань рослин, істот, конкретних предметів, соматизмів тощо [2, с. 18].

Якщо походження суфікса встановлено, то історія системи словотворення іменників на -(а)ва деталізована фрагментарно [2, с. 18]. Не виявлено кількість іменників на -(а)ва в різні періоди розвитку української мови, не до кінця з'ясована семантико-дериваційна поведінка цього форманта, лишається відкритим питання

становлення його словотвірних функцій. Ці питання можуть бути розв'язані після послідовного опису складу й семантико-словотвірної специфіки іменників на -(а)ва в українській літературній мові й діалектах.

Метою статті є семантико-словотвірний аналіз іменників на -(а)ва в українській мові XI-XIII століть.

Серед пріоритетних **завдань**, які сприяють реалізації мети:

- з'ясування питань історії, структурно-семантичних і словотвірних особливостей похідних іменників з суфіксом -(а)ва);
- встановлення тих семантико-словотвірних типів і підтипів похідних іменників зі згаданим формантом, які уможливають окреслення його функцій;
- виявлення динаміки цього форманта шляхом зіставлення фактів праслов'янської та давньої руськоукраїнської мов.

Методи дослідження – описовий та зіставний методи, що передбачають виявлення, систематизацію та зіставлення мовного матеріалу з застосуванням словотвірного аналізу іменників на-(а)ва). **Об'єкт** дослідження – іменники на на -(а)ва в українській мові XI-XIII століть. **Предмет** дослідження – структурно-семантичні й словотвірні особливості похідних іменників із суфіксом -(а)ва).

1. У давній руськоукраїнській мові поділ основ іменників з суфіксом -ва на віддієслівні та відіменні зберігається, в обстежених текстах *десубстантивів* виявлено небагато.

Схоже, що суфікс -(а)ва був ідентифікувальним формантом при словотворенні збірних іменників, як і в праслов'янську добу: із тих збірних іменників, що відомі в праслов'янській мові, фіксується лише дериват *доубрава (доуброва)* зі значеннями 'діброва, гай' і 'дуб (віщий)' (XI/XIII-XIV СДЯ III 97). Давній іменник зі збірним значенням **dhwa* (прасл. **děŭva* 'діти, молоде покоління, личинки гусіні, бджіл' від *děŭ/děti*) в обстежених текстах не виявлено, однак наявність цього слова в живому народному мовленні українців дає підстави вважати, що цей іменник функціонував у давній руськоукраїнській мові, пор. *дітва* (Гр I 391, Чаб I 276, Сагаровський 87) 'дітвора' або 'личинки бджіл; молоді бджоли; дітвора'. Близьким за словотвірною семантикою в праслов'янській мові був іменник **bŭŭva* 'стебло, стовбур' від **bŭŭ* 'зброя, стріла, стрілки цибулі', який сприймається як збірна назва, 'верхня зелена частина городніх рослин, найчастіше буряка' (ЕССЯ III 142). В українській літературній мові функціонують форми *ботвина, ботвиння* (СУМ I 223), а в діалектах збережено й давнє *ботва* (ЕСУМ I 238), що дає підстави вважати цю форму притаманну мові українців XI-XIII ст.

Можна припустити функціонування в мові наших предків згаданого періоду й деякі *назви предметів*: праслов'янський дериват **brŭva* 'місток, кладка через воду', який не зафіксований обстеженими пам'ятками давньоруськоукраїнського періоду, засвідчений в українській мові як *берва* «переклада, місток» (Гр I 50). Давній дериват *gŭŭva* 'мотузка, джгут', 'частина упряжі', **gŭŭ* 'мотузка, ремінь, петля' (ЕССЯ VII 94) фіксується набагато пізніше: укр. *гужва* (Гр I 336) 'те саме', *гужву* зн. відм. (Павлюк, Робчук 647) 'кільце, скручене з гілля, яким скріплюють кілки в огорожі', *гужва* (Лис 50) 'ув'язь у ціпові' та ін.

Думається, можна таким чином реконструювати для XI-XIII ст. й давній іменник **kostreva* 'зла, запальна людина', **kostra* 'тверда шкаралупа, кора' (ЕССЯ XI 161), пор. укр. *костерева* 'бур'ян' (Лис 104).

2. Значно більше в пам'ятках XI-XIII століть *віддієслівних* похідних з суфіксом -(а)ва. Із праслов'янської мови успадковано такі деривати: *държава* (XII СДЯ III 137), це слово, здається, розширило семантику й крім 'держави' та 'підтримка й володіння' позначало 'силу й могутність' та 'правління, управління'. Праслов'янське **děva* 'дівчина', яке в більшості слов'янських мов співвідноситься з семами 'непорочність', 'молодість', збережено в давньоруськоукраїнській мові зі значенням 'яка не вступила в шлюб, дівчина': *dhva* (1076 СДЯ III 147), але в цей час воно втратило зв'язок із **dojiti* 'доїти' (ЕСУМ I 103).

Із назв рослин засвідчений іменник *кропива* зі значенням ‘кропива, бур’ян’ (XIV СДЯ ІУ 302) співвідносний з *кропити*, пор. прасл. **kropiva*, назва пов’язана з тим, що ця рослина, коли вживається для годівлі худоби, попередньо обварюється, пор. ст.-сл. коприва «кип’яток», укр. *окріп*. Праслов’янське **kǫpava* ‘біле латаття, горда красива жінка’ від **kǫpati* ‘купати’ (ЕССЯ XII, 61), можливо, функціонувало в мові українців XI-XIII ст., пор українське діалектне *купавка* ‘світлячок’ (О І 395).

Суфікс -ва бере участь у творенні деяких абстрактних назв. У пам’ятках досліджуваного періоду маємо давній іменник *молва* (Ср ІІ 199), пор. прасл. **mǫlva* ‘чутки, говір, шум’ (ЕССЯ XX 225), зіставлення з **mǫlviti* дає підстави вичленувати суфікс -ā, проте в літературі є спроби виводити його з праслов’янського *mol-/mel-* ‘молоти’ (ЕСУМ ІІІ 492), що дозволяє припустити тут словотворчий формант -ва. Утім цей іменник, здається, утратив зв’язок з мотивувальним словом. Сюди ж, певне, можна зарахувати й дериват *слава* (ХІ Ср ІІІ 403) ‘хвала, пошана, слава, честь’, співвідносний зі *славити* ‘славити’ й *слóти* ‘славитися’ (ХІ Ср ІІІ 433). На ймовірність функціонування давнього іменника **jǫkava* ‘гикавка’ (**jǫkati* ‘гикати, заїкатися’) (ЕССЯ VIII : 216) указують сучасні *гикавка*, *ікавка* (СУМ ІІ 60);

Низка іменників мають конкретне значення. Дериват *понава* (прасл. **ponjava*) ‘шмат полотна, рушник’ і друге значення ‘погребальне полотно, плащаниця’ (ХІІ СДЯ VII 184) співвідносний, очевидно, із *рѣпѣ*, *рѣти* (ЕСУМ ІV 514, Ф ІІІ 326). Сюди можна зарахувати й іменник отрава *отрава* (СДЯ VI 206) в одному зі значень ‘отрута, зілля’, співвідносне з *отравити* та *отрути* (Ф ІІІ 172). Дериват *полова* ‘солома’ (1114 СДЯ УІІ 75), прасл. **pelva* ‘полова, солома’, **pelvelʹ* ‘бур’ян’, пов’язане з **pelti* ‘полоти’, однак на ґрунті давньої руськоукраїнської мови структурно-семантичний зв’язок *полоти* > *полова* був уже втраченим. Праслов’янський похідний **mǫrva* ‘попіл, крихти, солом’яна труха’ (ЕССЯ XXI 151) не зафіксовано в пам’ятках XI-XIII ст., але він досить широко представлений в українських діалектах: *мерва* ‘м’ята, терта, негодна солома; щось неприродне’ (Гр ІІ 417); ‘м’ята, терта, неприродна солома’ (СУМ V 674); ‘дрібна пріла гнила солома, сіно, трава тощо’ (СБГ 287); ‘домішки з неякісної трави, буряну в сіні’ (Сабадош 170) та інші, що дає підстави вважати й це слово складником лексичної системи української мови досліджуваного періоду.

Кілька незафіксованих праслов’янських похідних з предметним значенням виявлено в пізніших пам’ятках, що спонукає думати, що ці деривати функціонували в українській мові досліджуваного періоду, зокрема: праслов’янське *letva* ‘отвір для бджіл у вулику, літок’ від **letēti* ‘швидко рухатися, найчастіше повітрям’ засвідчене в говорах російської (*лѣтва*) та української (*л’отва́*, *лятва́*) мов (ЕССЯ XIУ : 150), пор. **letva* ‘термін на позначення роботи бджіл зі збору меду’ співвідносне з **letēti* (Там само); праслов’янське **obšiva* ‘обшивка, кайма’ (ЕССЯ XXVIII 181) фіксується в російських говорах у форм *обшїва* (ЕССЯ XXX : 137) та в сучасній українській мові (*обшїва*) (СУМ У 606) зі значенням ‘обшивка’. Не виключена можливість функціонування праслов’янського іменника **jat(ʷ)va* / **jat(ʷ)va* ‘скупчення великої кількості риби’, який збережений в новгородських, вологодських діалектах російської мови (Ф ІV 567), у "Малорусько-німецькому словнику" Є. Желехівського, С. Недільського воно має значення ‘засвоюваність або термін’.

3. Обстежений матеріал дозволяє стверджувати, що іменники з суфіксом -ва не часто утворювалися від прикметників. Тут можемо навести хіба що іменник *лихва* (1076 СДЯ ІV 406) ‘ріст, проценти, прибуток’, пор. *лихъи* ‘зайвий, надмірний’, прасл. *lix(ʷ)va* ‘позичання грошей під процент’ – вважається праслов’янським запозиченням із готської мови, гот. **leilva* ‘позика’, слово наблизилося до прасл. *lixъ* ‘зайвий; злий, поганий’, або ж утворене від цього слова (ЕСУМ ІІІ 348-349).

4. Слід сказати, що суфікс -(а)ва виступав у праслов’янських географічних апелятивах, які вказували на особливості об’єкта. Ці апелятиви зазнавали онімізації, творячи ороніми, які, у свою чергу, могли трансонімізуватися, виступаючи гідронімами. С. О. Вербич резонно відносить їх до праслов’янського лексичного

фонду. Оскільки ці оніми функціонують в сучасній українській мові, то, зрозуміло, вони були в мові українців XI-XIII ст. До них С. О. Вербич відносить цілу вервечку онімів (оронімів і гідронімів): *Турава* (тур 'дикий бик'), *Глушава* (глухий), *Жижжава* (жижа 'трясовина'), *Качава* (качати), *Луцава* (луцати 'тріщати'), *Лядова* (лядо 'висока місцевість у лісі'), *Нічлава* (<*Ніклава*) (никнути 'припадати до землі'), *Синява* (синій), *Тернава* (терен) тощо [2, с. 226-239]

В українській мові XI-XIII століть підтримується здатність суфікса -(а)ва утворювати іменники жіночого роду від дієслівних та іменних основ, засвідчена ще в праслов'янській мові. У віддієслівному словотворенні цей суфікс здебільшого творив абстрактні іменники на позначення опредмеченої дії, процесу, але також уживався при творенні девербативів із конкретним значенням. Окремі праслов'янські віддієслівні похідні не засвідчені у пам'ятках XI-XIII століть, однак їх наявність у пізніших текстах дає підстави думати, що ці деривати, очевидно, функціонували й у давній руськоукраїнській мові. Відсубстантивні лексико-словотвірні типи зі згаданим формантом неоднорідні (найменування предметів, назви осіб), але є тенденція до закріплення ідентифікувальної функції цього суфікса – творення збірних іменників.

Незначна кількість нових дериватів на -(а)ва у пам'ятках української мови XI-XIII століть доводить, що пік продуктивності цього форманта ще не був досягнутий, а підсистема похідних іменників із суфіксом -(а)ва зазнавала незначних змін у плані семантико-дериваційної специфіки, порівняно з праслов'янською добою.

СУФФИКС -А(ВА) В УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ XI-XIII ВЕКОВ

П. И. Белоусенко, д-р филол. наук, профессор;

С. В. Саблина, канд. филол. наук, доцент

Запорожский национальный университет,

ул Жуковского, 66, г. Запорожье, 69600, Украина

E-mail: pbilousenko@gmail.com, sablina_sv@meta.ua

В статье освещаются вопросы истории, структурно-семантических и словообразовательных особенностей производных существительных с суффиксом -а(ва). Установлено, что в праславянском языке в ряде отглагольных и отименных дериватов просматривается тенденция формирования функций форманта -(а)ва: продуцирование собирательных имен существительных и абстрактных отглагольных существительных. На материале языковых фактов из письменных источников XI-XIII веков доказано, что способность суффикса -(а)ва образовывать существительные от глагольных и именных основ поддерживается, но пика продуктивности в древнем русскоукраинском языке этот формант еще не достиг. Сохраняется тенденция к закреплению идентифицирующей функции этого суффикса – деривация собирательных существительных.

Ключевые слова: суффикс -а (ва), семантико-словообразовательный тип, девербатив, десубстантив, праславянский язык

SUFFIX -A(BA) IN THE UKRAINIAN LANGUAGE OF THE XI-XIII CENTURIES

P. Bilousenko, Doctor of Philological Sciences;

S. Sablina, candidate of Philological Sciences

Zaporizhzhya National University,

66, Zhukovskoho St. Zaporizhzhia, 69600, Ukraine

E-mail: pbilousenko@gmail.com, sablina_sv@meta.ua

The article deals with the issues of history, structural-semantic and word-building features of derivative nouns with the suffix -a(ва). The taxonomy of nouns with suffix -a(ва) is detailed at the stages of the Ukrainian language history, referred to the Old Ukrainian age. This will help to determine more precisely the time and conditions when this suffix has finally become recognizable in feminine nouns.

The number and lexical word-formative specificity of reconstructed Proto-Slavic derivatives with the suffix -a(ва) demonstrate the ability of this formant to be combined with verbal and nominal stems. The lexical word-formative nature of the Proto-Slavic derivatives with the suffix -a(ва) differs in semantic and word-building, that confirms the fact of its polyfunctionality. It is established that in the Proto-Slavic language in a chain of verbal and nominalizing derivatives, there is a clear tendency of forming the functions of the formant -a(ва): the production of collective nouns and abstract verbal nominations. Suffix -a(ва) was referred to moderately productive formants in the Proto-Slavic language.

In the Ukrainian language of the XI-XIII centuries the ability of the suffix -a(ва) to form feminine nouns from verbal and nominal stems is supported. In verbal word-formation this suffix primarily created abstract nouns for

the designation of the objectified action, process, but also was used in formation of verbal nouns with a specific meaning. Particular Proto-Slavic verbal derivatives with denotative meaning were found in later than the 11th-13th centuries monuments, so these derivatives, obviously, functioned during the period studied. Substantive lexical word-formative types with the mentioned formant are heterogeneous (names of objects, names of persons), but there is a tendency to consolidate the identifying function of this suffix – the formation of collective nouns.

The small number of new derivatives with *-a(ea)* in the monuments of the Ukrainian language of the XI-XIII centuries proves that the peak of productivity of this formant has not been reached yet, and the subsystem of derivative nouns with the suffix *-a(ea)* has undergone slight changes in terms of semantically-derivative specificity in comparison with the Proto-Slavic period.

Key words: suffix *-a(ea)*, semantically-derivative type, verbal nouns, substantive, Proto-Slavic language, the Ukrainian language of the XI-XIII centuries.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

- Гр** Словарь української мови / Збір. ред. журн. “Києв.старина”. Упорядкував з дод. власн матеріалу Б. Грінченко. – К., 1907–1909. – Т. 1–4.
- ЕСУМ** Етимологічний словник української мови / [за ред. О. С. Мельничука] : у 7 т. – Т. 1-6. – К. : Наукова думка, 1982–2012.
- Ж** Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словник. – Львів, 1886. – Т.1-2. – 1117с.
- Лис** Лисенко П. С. Словник поліських говорів. – К. : Наукова думка, 1974. – 270 с.
- О** Онишкевич М. Г. Словник бойківських говірок. – К. : Наукова думка, 1984. – Ч. 1-2.
- Павлюк, Робчук** Павлюк М., Робчук І. Українські говори Румунії. Діалектні тексти. Едмонтон; Львів; Нью-Йорк; Торонто, 2003. – 800 с.
- Сабадош** Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. – Ужгород: Ліра, 2008. – 408 с.
- Сагаровський** Сагаровський А. А. Матеріали до діалектного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини) : у 2 вип. Вип. 1. – Харків : ХНУ, 2011. – 293 с.
- СБГ** Словник буковинських говірок / за заг.ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці: Рута, 2005. – 688с.
- СДЯ** Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / [гл. ред. Р. И. Аванесов]. – М. : Рус. яз.; ЛЕКСРУС, 1988-2012. – Т. 1-9.
- Ср** Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. – СПб., 1893–1912. – Т. 1-3.
- СУМ** Словник української мови. –К.: Наукова думка, 1970–1980. –Т.1–11.
- Ф** Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / [пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева]. – М. : Прогресс, 1964-1973. – Т. 1-4.
- ЧАБ** Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини : у 4 т. – Запоріжжя, 1992.
- ЭССЯ** Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / [под ред. О. Н. Трубачева]. – Вып.1-38. – М. : Наука, 1974–2012.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. Чередования. Именные основы / С. Б. Бернштейн. – М. : Наука, 1974. – 379 с.
2. Білоусенко П. І., Сабліна С. В. Історія й лексико-словотвірні типи праслов'янських іменників із суфіксом *-va* / П. І. Білоусенко, С. В. Сабліна // Українське мовознавство. – 2017. – Вип.1 (47). – С. 18-26.
3. Вербич С. О. Гідронімія басейну Дністра / С. О. Вербич. – Луцьк : Терен, 2017. – 541с.
4. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / [за ред. О. С. Мельничука]. – К. : Наукова думка, 1966. – 586 с.
5. Трубачёв О. Н. Труды по этимологии: Слово. История. Культура. Т. 4 / О. Н. Трубачев. – М. : Языки славянской культуры, 2009. – 697 с.
6. Vondrak V. Vergleichende slavische Grammatik / V. Vondrak. – Gottingen, 1924. – XVIII. – 724 s.

REFERENCES

1. Bernshtejn, S. B. (1974). *Ocherk sravnitel'noj grammatiki slavjanskih jazykov. Cheredovanija. Imennye osnovy*. [Essay on the comparative grammar of the Slavic languages. Alternation. Nominal basis]. Moscow, Russia: Nauka.
2. Bilousenko, P. I. & Sablina, S. V. (2017). Istorija y leksyko-slovotvirni typu praslavianskykh imennikov iz sufiksom *-va*. [History and lexical and word-formative types of proto-Slavic noun suffix *-va*]. *Ukrayinske movoznavstvo*, 1 (47), pp. 18-26.
3. Verbych, S. O. (2017). *Hidronimiya baseynu Dnistra*. [Hydroneum of the Dniester basin]. Lutsk, Ukraine: Teren.
4. *Vstup do porivnjaljno-istorychnogho vyvchennja slov'janskykh mov* [Introduction to the comparative historical study of the Slavic languages]. (1966). Kyiv, Ukraine: Naukova dumka.
5. Trubachev, O. N. (2009). *Trudy po jetimologii. Slovo. Istorija. Kul'tura* [Works on etymology. Word. History. Culture] (Vol. 4). Moscow, Russia: Jazyki slavjanskoj kul'tury.
6. Vondrak, V. (1924). *Vergleichende slavische Grammatik*, XVIII. Gottingen.

Надійшла до редакції 27 жовтня 2017 р.